

“Όταν έχω στη σκέψη μου την έννοια μιᾶς ὑποθετικῆς προσταγῆς, δὲν ξέρω ἀπὸ πρὶν τὸ περιεχόμενο τῆς προσταγῆς αὐτῆς, τὸ ξέρω μόνο, ὅταν μοῦ δοθῇ ὁ προσδιοριστικός της ὄρος. “Όταν ὅμως έχω τὴν έννοια μιᾶς κατηγορικῆς προσταγῆς, ξέρω ἀμέσως τὸ περιεχόμενό της. Καὶ πραγματικά, ἐπειδὴ ἡ προσταγὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νόμο περιέχει κι’ ἐκφράζει μόνο τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἁρμονίας τοῦ ἠθικοῦ ἀξιώματος* τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὸ νόμο καὶ ὁ νόμος εἶναι ἀπόλυτος καὶ δὲν ἐξαρτᾶται καὶ δὲν περιορίζεται ἀπὸ κανένα ὄρο, δὲ μένει τίποτ’ ἄλλο, παρὰ μόνο ἡ καθολικότητα τοῦ νόμου γενικά, μὲ τὸν ὅποιο πρέπει νὰ ἴηται σὲ ἀπόλυτη ἁρμονία τὸ ὑποκειμενικὸ ἠθικὸ ἀξίωμα τῆς ἐνεργείας τοῦ ἠθικοῦ ὄντος, καὶ τὴν ἠθικὴ αὐτὴ ἁρμονία ἡ προσταγὴ μᾶς παρουσιάζει ὡς ἀπόλυτα ἀναγκαία.

Ἡ κατηγορικὴ συνεπῶς προσταγὴ εἶναι μιὰ καὶ μοναδικὴ καὶ ὁ τύπος της εἶναι ὁ ἐξῆς: “Ὁφείλεις στὴ ζωὴ σου νὰ ἐνεργῆς πάντα μόνο σύμφωνα μ’ ἓνα τέτοιο ἠθικὸ ἀξίωμα, ὥστε νὰ μπορῆς νὰ θέλῃς τὸ ἀξίωμά σου αὐτὸ νὰ γίνῃ ταυτόχρονα κι’ ἓνας καθολικὸς καὶ παγκόσμιος ἠθικὸς νόμος.

“Ἄν τώρα ἀπὸ τὴ μοναδικὴ αὐτὴ προσταγὴ μπορούν νὰ βγοῦν ὅλες οἱ προσταγές τοῦ ἠθικοῦ χρέους σὰν ἀπὸ ὑπέρτατη κοινὴ ἀρχὴ τους, μπορούμε τουλάχιστο, ἔστω κι’ ἂν ἀφήσουμε προσωρινὰ ἄλυτο τὸ πρόβλημα, ἂν ὅ,τι ὀνομάζεται γενικὰ χρέος δὲν ἴηται μι’ ἄδεια έννοια, νὰ δείξουμε, τὶ έννοοῦμε μὲ τὴν έννοια τοῦ χρέους καὶ τὶ θέλει ἡ έννοια αὐτὴ νὰ εἴπῃ.

Ἐπειδὴ ἡ καθολικότητα τοῦ νόμου, σύμφωνα μὲ τὸν ὅποιο δημιουργοῦνται ὠρισμένα ἀποτελέσματα στὸν κόσμο, ἀποτελεῖ ὅ,τι κυρίως λέγεται φύση⁶⁹ στὴν πιὸ πλατιὰ καὶ πιὸ γενικὴ έννοια (σχετικὰ μὲ τὴ μορφὴ), δηλαδὴ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου ποὺ προσδιορίζεται σύμφωνα μὲ καθολικοὺς καὶ ἀναγκαίους νόμους, ἡ καθολικὴ προσταγὴ τοῦ ἠθι-

* Ἡθικὸ ἀξίωμα εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ ἀρχὴ ἐνεργείας καὶ πρέπει νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀρχή, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν πραχτικὸ νόμο. Τὸ ἠθικὸ ἀξίωμα περιέχει τὸν πραχτικὸ κανόνα, ποὺ προσδιορίζει τὸ λόγο σύμφωνα μὲ τοὺς ὄρους τοῦ ὑποκειμένου (συχνότερα σύμφωνα μὲ τὴν ἄγνοιά του ἢ τὰ ὀρμέμφυτά του), καὶ συνεπῶς εἶναι ἡ ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἐνεργεῖ τὸ ὑποκείμενο. Ὁ νόμος ὅμως εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ ἀρχή, ποὺ ἰσχύει γιὰ κάθε πνευματικὸ ὄν, καὶ συνεπῶς ἡ ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ ἐνεργῇ κάθε πνευματικὸ ὄν, δηλαδὴ ὁ νόμος εἶναι μιὰ προσταγὴ.

69. Ἡ «φύση» νοεῖται ἐδῶ στὸ νόημα τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ, ὡς τὸ σύνολο τῶν πραγμάτων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς καὶ ἀναγκαίους φυσικοὺς νόμους. Ὁ νοητὸς κόσμος εἶναι τὸ σύνολο τῶν πνευματικῶν οὐσιῶν, ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τοὺς ἠθικοὺς νόμους τῆς ἐλευθερίας καὶ εἶναι ἡ ὑπερβατικὴ ἀρχὴ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ὁ ἀρχέτυπος κόσμος, ποὺ ἐκτυπὸ του εἶναι ὁ αἰσθητὸς κόσμος. Συνεπῶς ἡ φύση μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς σύμβολο καὶ τύπος τοῦ νοητοῦ κόσμου. Ὁ δεσμὸς τῶν δυὸ αὐτῶν κόσμων στὴ γνωστικὴ συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου τοῦ γνωρισμοῦ τοῦ κόσμου εἶναι ἡ διάνοια (Kr. d. pr. V. Von der Deduktion d. r. pr. V. καὶ Von der Typik d. r. pr. Urteilskraft. Καὶ Prolegom. § 14 καὶ 17).

κοῦ χρέους θὰ μπορούσε νὰ ἐκφραστῆ καὶ ὡς ἐξῆς: Ὁ φείλεις στὴ ζωὴ σου νὰ ἐνεργῆς πάντα, σὰ ν'ἄπρεπε τὸ ἠθικὸ ἀξίωμα τῆς ἐνέργειάς σου νὰ γίνῃ μὲ τὴ θέλησή σου παγκόσμιος φυσικὸς ἠθικὸς νόμος τῆς ζωῆς.

Θέλουμε τώρα νὰ ἐξετάσουμε μερικὰ χρέη⁷⁰ ἀκολουθώντας τὴ συνήθη διαίρεση τῶν χρεῶν σὲ χρέη πρὸς τὸν ἑαυτὸν μας καὶ σὲ χρέη πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ σὲ τέλεια καὶ ἀτελῆ χρέη.*

70. Ὅλα τὰ παραδείγματα, ποὺ φέρνει στὸ μέρος αὐτὸ ὁ Κάντ, ἀποδείχνουν, πὺς τὰ θεμέλια τῆς Κάντιανῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ καθολικότητα καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου, οἱ δύο οὐσιαστικὲς ιδιότητες τῶν ἀριστοτελικῶν ἀρχῶν καὶ καθαροῦ λόγου.

* Πρέπει ἐδῶ νὰ γίνῃ ἡ παρατήρηση, πὺς ἐπιφυλάσσομαι ἀπολύτως ἐν κἀμῳ τὴν διαίρεση τῶν χρεῶν στὴ μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν, ποὺ σκέπτομαι νὰ δημοσιεύσω στὸ μέλλον* τὴ διαίρεση αὐτὴ ἀκολουθῶ ἐδῶ μόνο πρὸς εὐκολία μου (γιὰ νὰ συστηματοποιήσω τὰ παραδείγματά μου). Προσθέτω μόνο, πὺς τέλεια χρέη θεωρῶ ἐδῶ τὰ χρέη, ποὺ δὲν ἐπιδέχονται καμμιὰ ἐξαιρέση ἀπὸ αἰσθητικούς λόγους καὶ πρὸς χάρη τῶν ὀρμεμφύτων, καὶ συνεπῶς δέχομαι ὄχι μόνον ἐξωτερικά, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικά τέλεια χρέη.⁷¹ Ἡ θεωρία μου αὐτὴ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν καθιερωμένη ὀρολογία τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, δὲν σκέπτομαι ὅμως ν' ἀναπτύξω ἐδῶ καὶ δικαιολογήσω τὴ θεωρία μου αὐτὴ, γιατί δὲν ἔχει καμμιὰ σημασία γιὰ τοὺς σκοποὺς μου τὸ ἂν δέχονται ἢ ὄχι οἱ ἄλλοι τὴ θεωρία μου.

71. Γιὰ τὰ χρέη ὁ Κάντ μιλάει πλατύτερα στὴ μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν (Φιλοσοφία τῆς Ἀρετῆς). Ἡ μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν τοῦ Κάντ διαιρεῖται σὲ δύο μεγάλα μέρη, τὴ φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς Ἀρετῆς. Ἡ διαίρεση αὐτὴ στηρίζεται στὴ διάκριση δύο βασικῶν ἐννοιῶν, τῶν ἐννοιῶν τῆς νομιμότητος καὶ τῆς ἠθικότητος. Ἡ νομιμότητα, κατὰ τὸν Κάντ, ἀναφέρεται στὴς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου μὲς στὸν κόσμον, ἡ ἠθικότητα ἀναφέρεται στὴς ἀρχές τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Ἡ πρώτη εἶναι ἐξωτερικὴ, ἡ δευτέρη ἐσωτερικὴ. Τὸ δίκαιο, στὸ νόημα τοῦ Κάντ, ἐπιβάλλει τοὺς νόμους τῶν ἐξωτερικῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἠθικὴ ὅμως ὀρίζει τοὺς νόμους τῶν ἐσωτερικῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρχῶν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Οἱ νόμοι τῆς ἠθικῆς ἀναφέρονται στὴ θέληση καὶ στὴν ἠθικὴ συνείδηση ὡς πηγὴ τῶν ἠθικῶν πράξεων. Οἱ νόμοι τοῦ δικαίου ἐπιβάλλουν τὴν ἐξωτερικὴν ἀρμονία τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ δίκαιο καὶ τὸ θετικὸν νόμον, οἱ ἠθικοὶ ὅμως νόμοι ἀπαιτοῦν τὴν ἐσωτερικὴν ἠθικὴν ἀρμονία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων μὲ τὴν ἠθικότητα καὶ τὸν ἀπόλυτον ἠθικὸν νόμον. Τὸ δίκαιο βασιίζεται στὸν ἐξωτερικὸν ἐξαναγκασμόν, ἡ ἠθικὴ ὅμως βασιίζεται στὴν ἠθικὴν ἐλευθερία καὶ στὸν ἠθικὸν σεβασμόν. Ὁ ἠθικὸς νόμος στὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ ἔχει μιὰ ὑπερβατικὴ (transzendenten) ἐννοία καὶ μιὰ ἐνυπαρκτικὴ (immanenten) ἐννοία. Μὲ τὴν πρώτην ἐννοίαν ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ὁ νόμος τῶν θελήσεων τῶν νοουμένων τοῦ νοητοῦ κόσμου, μὲ τὴν δευτέραν ἐννοίαν ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ὁ νόμος τῶν πνευματικῶν ὄντων, ποὺ εἶναι μέσα στὸ φυσικὸν κόσμον τῶν φαινομένων καὶ ἔχουν δύο φύσεις, αἰσθητικὴν καὶ πνευματικὴν, ὁ νόμος τῶν θελήσεων τῶν ὄντων αὐτῶν ὡς καθαρῶν πνευματικῶν οὐσιῶν. Τὰ χρέη ὁ Κάντ διακρίνει σὲ νομικὰ χρέη ἢ χρέη δικαίου καὶ σὲ ἠθικὰ χρέη ἢ χρέη ἀρετῆς. Τὰ πρῶτα εἶναι χρέη σὲ στενὴν ἐννοίαν, αὐστηρά, ἀναγκαῖα καὶ δίχως ἐξαιρέσεις, ἐπιβάλλονται μὲ τοὺς θετικούς νόμους, εἶναι ἀπαιτητὰ καὶ συνεπῶς τέλεια, ἀλλ' ἐξωτερικὰ χρέη. Τὰ δεύτερα χρέη εἶναι χρέη σὲ πλατιὰ ἐννοία, ἀναφέρονται στὴ θέληση καὶ στὴν ἠθικὴ συνείδηση καὶ στηρίζονται στὴν ἐλευθερία καὶ στὸν ἠθικὸν σεβασμόν. Τὰ ἠθικὰ χρέη δὲν εἶναι

1. Ένας άνθρωπος βαριά χτυπημένος και σκληρά κατατρεγμένος απ' τὴ μοίρα του μ' ἓνα κόσμο δυστυχίες και συμφορὲς φτάνει σὲ ἀπόγνωση καὶ αἰστάνεται ἀπέραντη ἀηδία στὴ ζωὴ, εἶναι κύριος ὅμως τοῦ λογικοῦ του και τοῦ ἑαυτοῦ του και θέτει τὸ ἐρώτημα στὴ συνείδησή του, ἂν δὲν ἦναι παραβίαση τοῦ ἠθικοῦ χρέους του, πὺ ἔχει πρὸς τὸν ἑαυτό του, νὰ θέσῃ τέρμα στὴ ζωὴ του. Ἐξετάζει κατόπι, ἂν τὸ ἀξίωμα τῆς ἐνεργείας του αὐτῆς μπορῆ νὰ γίνῃ παγκόσμιος φυσικὸς νόμος τῆς ζωῆς. Τὸ ἀξίωμα του στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι τὸ ἑξῆς: ἀπὸ ἐγωϊσμὸ δέχομαι ὡς ἀρχή μου, ἂν μὲ τὸ νὰ ἔξακολουθῶ νὰ ζῶ ἢ ζωὴ μου ἐπιφυλάσῃ στὸ μέλλον περισσότερες λύπες και βάσανα ἀπὸ χαρὲς, κάλλιο ἔχω νὰ θέσω ἀπὸ τώρα τέρμα στὴ ζωὴ μου. Ἀλλὰ θέτει τώρα τὸ ἐρώτημα στὸν ἑαυτό του, ἂν ἡ ἐγωϊστικὴ αὐτὴ ἀρχὴ μπορῆ νὰ γίνῃ ἓνας καθολικὸς και παγκόσμιος φυσικὸς ἠθικὸς νόμος τῆς ζωῆς. Μὲ τὴ θέσῃ ὅμως τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ βλέπει ἀμέσως, πὺς μιὰ φύση πὺ θάχε ὡς νόμο τῆς τὴν αὐτοκαταστροφὴ τῆς ζωῆς μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς αἰσθημα πὺ σκοπὸς του εἶναι ἡ αὐτοσυντήρηση και ἡ πρόοδος τῆς ζωῆς θὰ βρισκόταν σὲ τελεία ἀντίφαση μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό τῆς και δὲ θὰ μποροῦσε συνεπῶς νὰ ὑπάρξῃ ὡς φύση. Τὸ ὑποκειμενικὸ λοιπὸν αὐτὸ ἠθικὸ ἀξίωμα τῆς ἐνεργείας του εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ γίνῃ καθολικὸς φυσικὸς ἠθικὸς νόμος τῆς ζωῆς και συνεπῶς συγκρούεται τελείως μὲ τὴν ὑπέρτατη ἀρχὴ ὄλων τῶν ἠθικῶν χρεῶν.

2. Ένας ἄλλος ἔχει ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ δανειστῆ χρήματα. Ξέρει πολὺ καλά, πὺς δὲ θάναί ποτὲ σὲ θέσῃ νὰ ξοφλήσῃ τὸ δάνειό του, ἀλλὰ βλέπει ἐπίσης πολὺ καθαρά, πὺς δὲν ἔχει καμμιά ἀπολύτως ἐλπίδα νὰ τὸν δανείσῃ κανεὶς χρήματα, ἂν δὲ δώσῃ ῥητὴ και κατηγορηματικὴ ὑπόσχεση, ὅτι σὲ ὠρισμένη προθεσμία θὰ ξοφλήσῃ τὸ χρέος του. Αἰστάνεται τὸν πειρασμὸ νὰ δώσῃ τὴν ὑπόσχεση αὐτὴ, ἀλλ' εἶναι ἀκόμα ἀρκετὰ εὐσυνείδητος ἄνθρωπος και θέτει στὸν ἑαυτό του τὸ ἐρώτημα, δὲν ἀπαγορεύεται και δὲν εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὸ ἠθικὸ χρέος του τὸ νὰ ξεφύγῃ μ' ἓνα τέτοιο τρόπο ἀπὸ τὴν ἀνάγκη του; Ἄς ὑποθέσουμε, πὺς στὸ τέλος ἀποφασίζει νὰ δώσῃ τὴν ὑπόσχεση, στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ ἀξίωμα τῆς ἐνεργείας του εἶναι τὸ ἑξῆς: ὅταν ἔχω ἀνάγκη ἀπὸ χρήματα, μπορῶ νὰ δανείζωμαι και νὰ ὑπόσχωμαι, πὺς θὰ πληρῶσω τὸ χρέος μου, ἂν και γνωρίζω πολὺ καλά, ὅτι δὲ θὰ τὸ κάμω αὐτὸ ποτέ. Ἡ ἐγωϊστικὴ τώρα και συμφεροντολογικὴ αὐτὴ ἀρχὴ μου μπορεῖ νὰ συμβιβάζεται μὲ τὸ ἀτομικὸ συμφέρο τῆς προσωπικῆς εὐτυχίας μου στὸ μέλ-

---

ἀπαιτητὰ και συνεπῶς εἶναι ἀτελῆ, ἀλλ' ἐσωτερικὰ χρέη. Τὰ ἠθικὰ χρέη ὁ Κάντ δισειρεῖ σὲ χρέη πρὸς τὸν ἑαυτό μας και σὲ χρέη πρὸς τοὺς ἄλλους ἄνθρώπους. Τὰ πρῶτα πάλι διακρίνει σὲ χρέη πρὸς τὸν ἑαυτό μας ὡς αἰσθητικὴ φύση και σὲ χρέη πρὸς τὸν ἑαυτό μας ὡς πνευματικὴ φύση. Τὰ χρέη πρὸς τοὺς ἄλλους ἄνθρώπους διακρίνει σὲ χρέη ἀγάπης και σὲ χρέη σεβασμοῦ. Ἡ ἠθικὴ ἐνότητα τῆς ἀγάπης και τοῦ σεβασμοῦ εἶναι ἡ φιλία. Ἡ φιλία, στὰ μάτια τοῦ Κάντ, εἶναι ὁ ὑπέρτατος οὐράνιος κύκλος τοῦ κόσμου τῶν ἠθικῶν χρεῶν!

λον, ἀλλὰ τὸ ζήτημα, ποῦ τίθεται ἐδῶ, εἶναι τὸ ζήτημα, ἂν ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἦναι δίκαιη ; Ὑψώνω τὴν ἐγωϊστικὴν αὐτὴν ἀρχὴν μου σὲ καθολικὸν καὶ παγκόσμιον φυσικὸν ἠθικὸν νόμον τῆς ζωῆς καὶ θέτω τὸ ἐρώτημα : τί θὰ γινόταν, ἂν τὸ ὑποκειμενικὸν αὐτὸ ἠθικὸν ἀξίωμα τῆς ἐνέργειάς μου ὑψωνόταν ὡς καθολικὸς φυσικὸς νόμος τῆς ζωῆς ; Βλέπω ἀμέσως, πῶς εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον τὸ ἀξίωμα μου αὐτὸ νὰ γίνῃ καθολικὸς φυσικὸς νόμος τῆς ζωῆς καὶ ταυτόχρονα νὰ ἦναι σὲ τελείαν ἁρμονίαν μετὰ τὸ βαθύτερον περιεχόμενον του καὶ θὰ βρισκόταν στὴν πραγματικότητά μετὰ ἀπόλυτην ἀναγκαιότητα σ' ἐσωτερικὴν ἀντίφασιν. Γιατὶ ἡ καθολικότης ἐνὸς νόμου, ποῦ θὰ ἐπέτρεπε στὸν καθένα, ποῦ νομίζει πῶς βρίσκεται σὲ μιὰ δύσκολη οἰκονομικὴ ἀνάγκη τῆς ζωῆς του, νὰ δίνῃ ψεύτικες καὶ ἀπατηλὰς ὑποσχέσεις γιὰ ὅ,τι τοῦ κατέβῃ στὸ κεφάλι μετὰ τὴν κρυφὴν καὶ ἐνδόμυξον σκέψιν νὰ μὴν ἐκτελέσῃ ποτὲ τὶς ὑποσχέσεις του, θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μπορῇ ποτὲ στὴν πραγματικότητά νὰ δοθῶν στὸ μέλλον ὑποσχέσεις καὶ νὰ πραγματοποιηθῇ ὁ σκοπός, ποῦ ἐπιδιώκει κανεὶς δίνοντας μιὰ ὑπόσχεσιν· κανεὶς πιά στὸν κόσμον δὲ θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ πιστέψῃ καμμιά στὸ μέλλον ὑπόσχεσιν καὶ ὅλος ὁ κόσμος ἀκούγοντας ἕνα ἄνθρωπον νὰ δίνῃ τὸ λόγο του καὶ νὰ ὑπόσχεταί κατι θὰ ξεκαρδιζόταν στὰ γέλοια καὶ θάπαιρνε τὰ λόγια του καὶ τὶς βεβαιώσεις του ὡς ἔλεεινὴν ὑποκρισίαν καὶ ἀπάτην.

3. Ἐνας τρίτος ἀνακαλύπτει, πῶς ἔχει μέσα του ἕνα φυσικὸν τίμιον, ποῦ, ἂν τὸ καλλιεργουῖεν, θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ μιὰ μέρα ἕνας πολὺ χρήσιμος ἄνθρωπος στὴν κοινωνίαν. Ἄλλ' ἄμα βρεθῇ σὲ μιὰ καλὴ καὶ ἀνετη οἰκονομικὴ κατάστασιν, προτιμάει νὰ διχτηθῇ σὲ ἡδονὰς καὶ σὲ ἀπολαύσεις τοῦ κόσμου, ἀντὶ νὰ ἐργασθῇ καὶ ν' ἀγωνισθῇ νὰ καλλιεργήσῃ καὶ ν' ἀναπτύξῃ τὶς ἔξαιρετικὰς φυσικὰς χάρες του καὶ τὶς ἀνώτερας πνευματικὰς ἀρετὰς του καὶ νὰ καλυτερεύῃ τὸν ἑαυτὸν του. Ἐρχονται ὅμως στιγμὲς, ποῦ θέτει τὸ ἐρώτημα στὸν ἑαυτὸν του, ἂν τὸ ἀξίωμα αὐτὸ τῆς ζωῆς του, ν' ἀμελῇ ὁ ἄνθρωπος τὰ φυσικὰ πνευματικὰ χαρίσματά του, συμβιβάζεται καὶ μετὰ τὸ ἠθικὸν χρέος του, ὅπως θανατάσῃ συμβιβάζεται μετὰ τὴν τάσιν του σὲ ἡδονὰς καὶ σὲ ἀπολαύσεις τοῦ κόσμου ; Βλέπει ἤδη μετὰ τὴν θέσιν τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ πολὺ καθαρά, πῶς στὴν πραγματικότητά μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ πάντα μιὰ τέτοια φύσις μ' ἕνα τέτοιο καθολικὸν φυσικὸν νόμον τῆς ζωῆς, καὶ ἂν ἀκόμα ὁ ἄνθρωπος (ὅπως κάνουν οἱ κάτοικοι τῶν νοτίων θαλασσῶν) δὲ δείχνῃ κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πνευματικὴν του ἀνάπτυξιν καὶ προκοπὴν καὶ ἀιρήνην νὰ χάνωνται ἀκαλλιέργητες ὅλες οἱ φυσικὰς πνευματικὰς ἀρετὰς καὶ ῥίχνεται μετὰ πάθος σὲ ἡδονὰς καὶ σὲ διασκεδάσεις καὶ ὅλη τὴν ζωὴν του περνᾷ στὴν τεμπελιά καὶ στὴν ἀκολασία, μ' ἕνα λόγο σὲ ἡδονὰς καὶ σὲ ἀπολαύσεις· εἶναι ὅμως ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ θέλῃ ἡ ἀρχὴ του αὐτὴ νὰ γίνῃ ἕνας παγκόσμιος φυσικὸς νόμος τῆς ζωῆς ἢ ἕνας τέτοιος νόμος νὰ ὑπάρχῃ ὡς φυσικὸν ἐνστικτὸν μέσα στὸν ἄνθρωπον. Γιατὶ ὡς πνευματικὸν ὄν ὁ ἄνθρωπος θέλει μετὰ ἀπόλυτην ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὴν βαθύτεραν πνευματικὴν φύσιν ν' ἀναπτύξῃ τὸν ἐσωτερικὸν πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν του κόσμον καὶ ὅλες τὶς ἐσωτερικὰς

κὲς μέσα τοῦ πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς δυνάμεις, γιὰ τὴ φύση τοῦ ἔχουν δοθῆ καὶ χρησιμεύουν γιὰ ὅλους τοὺς δυνατοὺς μέσ' στὸν κόσμον σκοποὺς τῆς ζωῆς.

Τέλος ἓνας τέταρτος εἶναι πανεύτυχος στὴ ζωὴ του μέσα στὰ πλούτη του καὶ τ' ἀγαθὰ του, ὡς τόσο βλέπει τὸν ἄλλο κόσμον γύρω του νὰ ὑποφέρει, ν' ἀγωνιᾷ καὶ ν' ἀγωνίζεται νὰ ζήσῃ τὴ ζωὴ του (ἐνῶ αὐτὸς ἔχει ὅλη τὴ δύναμη καὶ θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους στὶς δυστυχίαι τους καὶ στὰ βάσανά τους), στοχαζέται καὶ λέει στὸν ἑαυτό του: τί μὲ μέλλει; Μακάρι ὅλος ὁ κόσμος νὰ ζῆ εὐτυχισμένα στὴ ζωὴ του καὶ νὰ χαίρεται τὴ χαρὰ καὶ τὴν εὐτυχία τῆς ζωῆς, πού τοῦ χαρίζει ὁ θεὸς ἢ ὁ ἴδιος μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ μὲ τοὺς μὲθουσ τοῦ, ἐγὼ δὲ ζητῶ τίποτα ἀπὸ τὴν εὐτυχία τῶν ἄλλων, κι' οὔτε ζηλεύω κανένα γιὰ τίποτα· μόνο πού δὲν ἔχω καμμιά διάθεσιν νὰ βοηθήσω τοὺς ἄλλους νὰ γίνουν εὐτυχεῖς στὴ ζωὴ τους ἢ νὰ τοὺς συντρέξω στὴ δυστυχία τῆς ζωῆς τους! Ἄν τώρα ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ στοχασμοῦ γινόταν καθολικὸς καὶ παγκόσμιος φυσικὸς ἠθικὸς νόμος τῆς ζωῆς, τὸ ἀνθρώπινο γένος θὰ ἐξακολουθοῦσε βέβαια νὰ ζῆ καὶ νὰ ὑπάρχῃ καὶ στὸ μέλλον, ὅπως καὶ πρωτίτερα, καὶ δίχως ἀμφιβολία ἀκόμα καλύτερα, παρὰ ἂν ὁ καθένας μιλοῦσε κάθε στιγμὴ γι' ἀγάπη καὶ καλωσύνη καὶ γι' ἀνθρώπινη συμπόνια καὶ ἀλληλεγγύη καὶ φιλοτιμιῶταν ἀπ' τὸ ἓνα μέρος νὰ κἀνῃ σὲ κάθε εὐκαιρία τὸ χρέος του καὶ ν' ἀσκῆ τις ἀρετὲς αὐτές, ἀπ' τὸ ἄλλο ὅμως μέρος νὰ ἐξαπατᾷ τὸν κόσμον, ὅταν μπορῆ, νὰ ἐκμεταλλεῖται τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ νὰ πουλᾷ ἢ νὰ καταπατᾷ τὰ δίκαιά τους. Ἄλλ' ἂν καὶ εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχῃ στὸν κόσμον ἓνα τέτοιο ὑποκειμενικὸ ἠθικὸ ἀξίωμα καὶ νὰ ἰσχύῃ τελείως ὡς καθολικὸς φυσικὸς νόμος τῆς ζωῆς, εἶναι ὅμως ἀδύνατον νὰ θέλομε μιὰ τέτοια ἀρχὴ νὰ ἰσχύῃ ὡς παγκόσμιος φυσικὸς ἠθικὸς νόμος τῆς ζωῆς. Μιὰ θέληση, πού θᾶθελε αὐτὸ τὸ πράγμα, θὰρχόταν σὲ τελεία ἀντίφασιν μὲ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό της, γιὰ τὴν πραγματικὰ ὑπάρχουν πολλὲς περιστάσεις στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ πού ὁ ἀνθρώπος ἔχει ἀπόλυτη ἀνάγκη τῆς ἀγάπης καὶ τῆς συμπόνιας τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἂν ὅμως ἴσχυε σ' ὅλο τὸν κόσμον ἓνας τέτοιος καθολικὸς φυσικὸς νόμος, βγαλμένος ἀπ' τὴν ἴδια τὴ θέλησή του, ὁ ἀνθρώπος δὲ θᾶχε καὶ ἀπολύτως ἐλπίδα νὰ βρῇ πουθενὰ σ' ὅλο τὸν κόσμον τὴ βοήθεια, πού θᾶθελε καὶ θᾶχε ἀνάγκη.

Αὐτὰ εἶναι μερικὰ ἀπ' τὰ πολλὰ ἠθικὰ χρέη μας, πού εἶναι πραγματικὰ ἢ ἐμεῖς τουλάχιστον τὰ θεωροῦμε ὡς πραγματικὰ, καὶ τὰ χρέη αὐτά, εἶναι ὀλοφάνερο στὰ μάτια μας, πηγάζουν ἀπὸ τὴν ὑπέριστα καὶ μοναδικὴ ἠθικὴ ἀρχὴ, πού ἀναπτύξαμε. Πρέπει νὰ μπορούμε νὰ θέλομε ἢ ὑποκειμενικὴ ἠθικὴ ἀρχὴ τῶν πράξεών μας νὰ γίνῃ καθολικὸς καὶ παγκόσμιος νόμος τῆς ζωῆς: αὐτὸς εἶναι ὁ ὑπέριστα κανὼνας τοῦ ἠθικοῦ κριτηρίου τῶν πράξεών μας καὶ τῆς ζωῆς μας. Ὑπάρχουν ὠρισμένες πράξεις στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, πού εἶναι ἔτσι ἀπ' τὴ φύσιν τους καμωμένες, ὥστε τὸ ἠθικὸ ἀξίωμα τῶν πράξεων αὐτῶν δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ νοηθῆ ἢ δίχως ἀντιρᾶσεις ὡς παγ-

κόσμιος φυσικός νόμος τῆς ζωῆς· ἀκόμα περισσότερο εἶναι ἀδύνατο νὰ θέλωμε νὰ πρέπῃ τὸ ἀξίωμα τῶν πράξεων αὐτῶν νὰ γίνῃ παγκόσμιος ἠθικός νόμος τῆς ζωῆς. Εἶναι ἀλήθεια, σὲ ἄλλες πράξεις τοῦ ἀνθρώπου δὲ βλέπουμε τὴν ἐσωτερικὴ αὐτὴ ἀδυναμία, εἶναι ὁμως ἀδύνατο νὰ θέλωμε τὸ ὑποκειμενικὸ ἠθικὸ ἀξίωμα τῶν πράξεων αὐτῶν νὰ ὑψωθῇ σὲ παγκόσμιον φυσικὸ νόμον τῆς ζωῆς, γιατί μιὰ τέτοια θέλησις θὰ βρισκόταν σὲ τελεία ἀντίφραση μὲ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό της καὶ τὸ βαθύτερον καὶ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον της. Βλέπουμε πολὺ εὐκόλα, πὼς οἱ πρῶτες πράξεις εἶναι ἀντίθετες πρὸς τὸ αὐστηρὸν καὶ σὲ στενότερη ἔννοια χρέος (τὸ ἀναγκαῖον καὶ ἀλύγιστον χρέος), οἱ δεύτερες ὁμως πράξεις εἶναι ἀντίθετες μόνο πρὸς τὸ πλατύτερον χρέος (ποῦ ἔχει ἠθικὴ ἀξία), κι' ἔτσι ὅλα τὰ παραδείγματα, ποῦ φέραμε πρὸςπάνω, δείχνουν τελείως, πὼς ὅλα τὰ χρέη μας, σχετικὰ μὲ τὸ εἶδος καὶ τὴ φύσιν τῶν ἠθικῶν ὑποχρεώσεων ποῦ ἐπιβάλλουν στὴ ζωὴ μας (καὶ ὄχι σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενον τῶν πράξεών μας), ἐξαρτῶνται καὶ πηγάζουν ἀπὸ τὴ μοναδικὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος ποῦ ἀναπτύξαμε.

Ἄν τώρα ἐξετάσουμε τὸν ἑαυτό μας καὶ προσέξουμε, τί γίνεται μέσα μας ἅμα παραβιάζουμε τὰ ἠθικὰ χρέη μας, βλέπουμε, πὼς πραγματικὰ δὲ θέλουμε τὸ ἠθικὸ ἀξίωμα τῶν πράξεων τῆς ζωῆς μας νὰ γίνῃ καθολικὸν καὶ παγκόσμιον φυσικὸν νόμον τῆς ζωῆς, γιατί αὐτὸ εἶναι τελείως ἀδύνατον, ἀλλὰ θέλουμε ἢ ἀντίθετη ἀρχὴ νὰ ἰσχύῃ ἀπόλυτα ὡς καθολικὸς κοσμικὸς νόμος· ἢ βαθύτερη ἐξέτασις τοῦ ἑαυτοῦ μας μᾶς φανερώνει, πὼς στὶς στιγμὲς αὐτές, ποῦ παραβιάζουμε τὰ χρέη μας, παραδεχόμεσθε μόνο μέσα μας, πὼς εἴμαστε ἐλεύθεροι νὰ κάμουμε μιὰ ἐξαίρεσιν ἀπὸ τὸν καθολικὸν νόμον γιὰ τὸν ἑαυτό μας (ἢ τουλάχιστον μονάχα αὐτὴ τὴ φορά) γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουμε τὰ ὀρμέμφυτά μας καὶ τὰ πάθη μας. Συνεπῶς, ὅταν ἐξετάζουμε τὰ πράγματα τοῦ κόσμου ἀπὸ μιὰ καὶ τὴν αὐτὴ ἀποψιν, τὴν ἀποψιν τοῦ πνεύματος, βλέπουμε πὼς στὴν περίπτωσιν αὐτὴν σὲ βάθος ὑπάρχει ἀντίφρασις στὴ θέλησίν μας, γιατί ἀπ' τὸ ἓνα μέρος θέλουμε μιὰ ὀρισμένη ἠθικὴ ἀρχὴ νὰ ἴηται ἀντικειμενικὴ καὶ νὰ ἰσχύῃ ἀπόλυτα καὶ ὡς καθολικὸς καὶ ἀναγκαῖος νόμος τῆς ζωῆς, ἀπ' τὸ ἄλλο ὁμως μέρος θέλουμε ἢ ἴδια ἀρχὴ νὰ ἔχῃ μόνο ὑποκειμενικὴ ἰσχὺν καὶ νὰ μὴν ἰσχύῃ μὲ ἀναγκαιότητα ὡς παγκόσμιος νόμος τῆς ζωῆς καὶ νὰ ἐπιδέχεται κι' ἐξαιρέσεις. Ἄλλ' ἐπειδὴ μιὰ καὶ τὴν αὐτὴν πράξιν μας τὴ βλέπουμε ἀπὸ δύο ἀπόψεις, τὴ μιὰ φορά ἀπὸ τὴν ἀποψιν μιᾶς θέλησης, ποῦ εἶναι σὲ τελείαν ἁρμονίαν μὲ τὸ λόγον, τὴν ἄλλην φορά ἀπὸ τὴν ἀποψιν μιᾶς θέλησης, ποῦ παθαίνεται καὶ συγκλονίζεται ἀπὸ τὶς αἰσθητικὰς ὀρμὰς καὶ τὰ φυσικὰ πάθη, γι' αὐτὸ στὴν πραγματικότητι δὲν ὑπάρχει ἐδῶ καμμιὰ ἀντίφρασις, ἀλλὰ μόνο ἀντίθεση (antagonismus) τοῦ ὀρμεμφύτου πρὸς τὸν ἠθικὸν κανόνα τοῦ καθαροῦ λόγου· ἢ ἀντίθεση αὐτὴ τὴν καθολικότητα (universalitas) τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς μεταβάλλει σὲ ἀπλή γενικότητα (generalitas) καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἢ ἀντικειμενικὴν πρακτικὴν ἀρχὴν τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ ἢ ὑποκειμενικὴν ἀρχὴν τῶν πράξεών μας μισοσυμβιβάζονται. Ὁ συμβιβασμὸς αὐτός, ἂν καὶ στὴν ἀμερόληπτη κρίσιν μας εἶναι ἀδικαιολόγη-

τος, μολαταῦτα ἀποδείχνει, πὼς στὴν πραγματικότητα μέσα στὴ συνείδησή μας ἀναγνωρίζουμε τὴν ἀξία τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς τοῦ ἀπολύτου καὶ παγκοσμίου ἠθικοῦ νόμου τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ θέλουμε μόνο (μ' ὄλο τὸ σεβασμὸ μας πρὸς τὴν κατηγορικὴ ἠθικὴ προσταγὴ) νὰ ἐπιτρέπωνται σὲ μᾶς μερικὲς ἀσήμαντες, ὅπως τὶς βλέπουμε στὰ μάτια μας, ἀλλ' ἀπαραίτητες καὶ ἀναγκαῖες γιὰ μᾶς ἐξαιρέσεις.'²

72. Ἡ κεντρικὴ ιδέα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ εἶναι ἡ ιδέα τῆς ἠθικῆς οὐσίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὡς ἠθικῆς αὐτονομίας καὶ ἐλευθερίας. Ἡ φωνὴ τῆς ἠθικῆς συνείδησης εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τοῦ πνευματικοῦ καὶ ὑπερβατικοῦ ὑπερέχοντος μὲς τὰ βᾶθη τῆς ψυχῆς μας. Ἡ φωνὴ τῆς ἠθικῆς συνείδησής μας εἶναι ἡ οὐράνια φωνὴ τῆς ἠθικῆς οὐσίας μας καὶ τῆς θεϊκῆς καταγωγῆς καὶ ἀποστολῆς μας μὲς τὸν κόσμο. Καὶ ἡ φωνὴ τῆς συνείδησής μας εἶναι πιὸ τρομερὴ, πιὸ συγκλονιστικὴ, πιὸ ἀμείλικτη καὶ πιὸ ἀδυσώπητη τὶς στιγμὲς, ποὺ παρβαδιάζουμε τὸν ἠθικὸ νόμο. Τὶς στιγμὲς αὐτὲς ὁ ἄνθρωπος—καὶ ὁ πιὸ μεγάλος καὶ πιὸ φοβερός καὶ τρομερός κακοῦργος—ἀναγνωρίζει στὰ βᾶθη τῆς συνείδησής του, πὼς ὑπάρχει ἠθικὸς νόμος στὸν κόσμο, ἔστω καὶ ἂν δὲν τ' ὁμολογῇ στοὺς ἄλλους. Μόνο ὅταν δὲν ἔχη δυνατὸ χαρακτῆρα, γιὰ νὰ ἐπιβληθῇ στὴν αἰσθητικὴ του φύση καὶ λυτρωθῇ ἀπ' τὶς αἰσθητικὲς ὁρμές του καὶ τὰ φυσικὰ ἔνστιχτα καὶ πάθη του, ὅταν δὲν ἔχη τὴν ἠθικὴ δύναμη νὰ ἐκτελέσῃ στὴ ζωὴ του ὅ,τι τοῦ ἐπιβάλλει τὸ ἠθικὸ χρέος του καὶ ἡ ἠθικὴ συνείδησή του, προσπαθεῖ μὲ διάφορους σοφισμοὺς καὶ δικολαβισμοὺς νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν ἀμείλικτη καὶ ἀδυσώπητη ἠθικὴ ἀνάγκη τῶν ἠθικῶν υποχρεώσεών του καὶ νὰ συμβιβάσῃ τὴν κατηγορικὴν προσταγὴν τοῦ ἀπολύτου ἠθικοῦ νόμου μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ σχετικοῦ ὀρμεμφύτου. Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ πλάθει διάφορες ἠθικὲς θεωρίαι, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες, ἂν καὶ ὑπάρχει παγκόσμιος ἠθικὸς νόμος, μολαταῦτα αὐτὸς ἔχει τὸ δικαίωμα τῶν ἐξαιρέσεων, ἔστω καὶ γιὰ μιὰ μόνο φορὰ. Οἱ θεωρίαι αὐτὲς δὲ μεταβάλλουν καθόλου τὰ πράγματα καὶ τὸ μόνο ποὺ κατορθώνουν εἶναι νὰ γελοιοποιῶν τὸν ἄνθρωπο μπρὸς καὶ στὰ ἴδια τὰ μάτια του. Ὁ Κάντ στὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι ἀμείλικτος, ἀδυσώπητος, ὑπέροχος, θεῖος! Ὁ ἠθικὸς νόμος, στὰ μάτια του, πρέπει νὰ ἦναι καὶ εἶναι καθολικὸς καὶ ἀναγκαῖος, ἀντικειμενικὸς καὶ ἀπόλυτος, παγκόσμιος καὶ αἰώνιος. Ὁ ἠθικὸς νόμος ἔχει ὡς σκοπὸ τὴν κοινωνικὴν ἐνότητα καὶ τὴν κοσμικὴν ἁρμονίαν. Καὶ ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἐπιβάλλει τὴν ἀπόλυτην καθολικότητά του καὶ ἀναγκαιότητά του γιὰ ὄλο τὸν κόσμο!

Δίχως τὴν καθολικότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ κοινωνικὴ ἁρμονία στὸν κόσμο. Ἄν γίνῃ ἐξαίρεση γιὰ τὸν Α, πρέπει νὰ γίνῃ καὶ γιὰ τὸν Β καὶ γιὰ ὄλο τὸν κόσμο. Στὴν περίπτωσιν ὅμως αὐτῇ παύει νὰ ὑπάρχῃ ὁ νόμος. Ἄν ἀναγνωριστῇ τὸ δικαίωμα τῶν ἐξαιρέσεων γιὰ τὸν Α ἢ Β μόνο καὶ ὄχι γιὰ ὄλους τοὺς ἄνθρώπους, καθιερῶνεται ἡ προνομιακὴ θέσις ὀρισμένων προσώπων μέσα στὴν κοινωνία, δηλαδὴ ἡ κοινωνικὴ διαίρεσις καὶ ἀνισότης. Μὲ τὴν κοινωνικὴν ὅμως ἀνισότητά δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία, ἡ βῆσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ ἐκλείπει ὁ σκοπὸς τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἡ κοινωνικὴ ἁρμονία. Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ὁ νόμος τῶν λυτρωμένων καὶ αὐτονόμων συνειδήσεων, ὁ νόμος τῶν ἐλευθέρων πνευμάτων. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ οὐσία, ἡ ψυχὴ καὶ τὸ φῶς τῆς ἠθικότητος. Ἡ ἐλευθερία ὅμως προϋποθέτει τὴν καθολικότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἁρμονία ὄλου τοῦ κόσμου, καὶ θεμελιώνεται στὴν ἰσότητα ὄλων τῶν μελῶν τῆς πολιτείας ὡς πνευματικῶν ὄντων καὶ αὐτονόμων θελήσεων, ὡς προσώπων καὶ αὐτοσκοπῶν. Στὰ ὕψη αὐτὰ ἡ σκέψις τοῦ Κάντ συναντᾷ τὴν σκέψιν τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ τὴν πολιτεία του ὀρίζει ὡς «πολιτεία ἐλευθέρων καὶ ἰσῶν ἀν-

Με τὸν τρόπο λοιπὸν αὐτὸ κατωρθώθηκε τουλάχιστο ν' ἀποδειχτῆ, πῶς, ἂν τὸ ἠθικὸ χρέος ἦναι μιὰ ἔννοια μὲ ἀληθινὴ ἀξία καὶ πραγματικὴ νομο-

θρώπων». Ἡ καθολικότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δηλαδή ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα εἶναι τὰ θεμέλια μιᾶς ἐλεύθερης πολιτείας, μιᾶς πολιτείας δικαίου καὶ ἀρετῆς. Ὄταν λείπη ἡ ἰσότητα, ὑπάρχει ἐπιβολὴ ὠρισμένων προσώπων ἐπάνω σ' ἄλλα πρόσωπα καὶ ὑποταγὴ τῶν δευτέρων στὰ πρῶτα, δηλαδή στὸ βάθος ὑπάρχει ἀπ' τὸ ἓνα μέρος τυραννία καὶ ἀπ' τ' ἄλλο μέρος σκλαβιά. Στὴν περίπτωση αὐτῇ τὰ δευτέρω πρόσωπα δὲν εἶναι ἐλεύθερα ὄντα, ἐλεύθερες ψυχές, δηλαδή πρόσωπα μὲ τὸν ὄρο τοῦ Κάντ, ἀλλ' ὄργανα ξένων θελήσεων, μέσα πρὸς πραγματοποίησιν τῶν ὑποκειμενικῶν σκοπῶν ἄλλων ἀνθρώπων, πράγματα (κατὰ τὸν ὄρο τοῦ Κάντ) στὰ χέρια ἄλλων ὄντων γιὰ ἐκμετάλλευσιν, δηλαδή δοῦλοι. Ἐντὶ συνεπῶς νὰ ὑπάρχη μιὰ κοινωνικὴ τάξις σὲ ἀπόλυτη κοινωνικὴ ἁρμονία καὶ εἰρήνη, ὅταν ὁ νόμος ἦναι ὑποκειμενικὸς καὶ μερικὸς, σχετικὸς καὶ ἀδικος, ἀνελεύθερος καὶ αὐθαίρετος, δημιουργοῦνται δύο κοινωνικὲς τάξεις σὲ ἀδιάκοπο κοινωνικὸ πόλεμον καὶ ἀλληλοφάγωμα, δύο τάξεις, πού ἀλληλομισοῦνται καὶ ἀγωνίζονται ν' ἀλληλοεξοντωθοῦν. Ὁ νατουραλισμὸς καὶ ὁ σχετικισμὸς στὴν ἠθικὴ, μ' ἓνα λόγον ὁ ἠθικὸς ἐμπειρισμὸς καὶ ὑποκειμενισμὸς ἔχει ὡς ἀμείλικτη συνέπεια τὸ κοινωνικὸ μίσος, τὸν κοινωνικὸ πόλεμον, τὴν καταστροφὴν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ζωῆς. Ἀντίθετα ὁ ἠθικὸς νοσολογισμὸς, πού στηρίζει τὴν ἠθικὴν στὶς ἀπόλυτες ἀρχές τοῦ πνεύματος καὶ στὴν ἀπόλυτη ἠθικότητα, θεμελιώνει μιὰ πολιτεία κοινωνικῆς ἐλευθερίας καὶ ἁρμονίας, κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ ἰσότητας, κοινωνικῆς ἀγάπης καὶ εἰρήνης, μιὰ πολιτεία ἐλευθερίας καὶ ἀρετῆς, μιὰ πολιτεία ἀδερφωσύνης ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος!

Πολλοὶ ἐχτύπησαν καὶ χτυποῦν τὴν ἠθικὴν τοῦ Κάντ γιὰ τὸ ἀπόλυτον αὐτὸ πνεῦμά της, γιὰ τὴν ἀπόλυτην αὐστηρότητα καὶ ἀλυγισίαν της (Rigorismus). Ἄλλ' ἀκριβῶς σ' αὐτὸ ὁ Κάντ εἶναι ἀξιοθαύμαστος! Ὁ ἀπόλυτος αὐτὸς ἠθικισμὸς του, ἡ θεωρία του τῆς καθολικότητος καὶ τῆς ἀπόλυτης ἀναγκαιότητος τοῦ ἠθικοῦ νόμου φανερώνει ὅλον τὸ χαρακτῆρά του, ὅλον τὸ πνεῦμά του καὶ ὅλον τὸ ἀσύγκριτον καὶ ὑπερκόσμιον μεγαλεῖον τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς προσωπικότητός του καὶ τὸν ὑψώνει στὰ ὕψη τῶν αἰωνίων δημιουργῶν τῆς ἀνθρωπότητος, στὰ ὕψη ἑνὸς Πλάτωνος, ἑνὸς Ἀριστοτέλους. Ἡ ὑψηλότερη ἀρετὴ τοῦ ἀληθινοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος εἶναι ἡ βαθιὰ συνείδησις τῆς σοβαρότητος τῆς ζωῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας. Καὶ ὁ Κάντ ἔχει ὅλη τὴ συνείδησις τῆς σοβαρότητος καὶ τῆς ἱερότητος τοῦ ἔργου του καὶ τῆς ἀποστολῆς του ὡς φιλοσόφου μὲς στὸν κόσμον. Τὸ ὑψηλὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα βλέπει ὅλον τὸν κόσμον καὶ ὅλη τὴ ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος sub specie aeternitatis. Ὁ Κάντ δὲν ἀπευθύνεται σὲ ὠρισμένον τόπον ἢ χρόνον, ἀλλὰ στὴν αἰωνιότητα καὶ στὴν αἰωνία ἀπάνω ἀπὸ κάθε τόπον καὶ χρόνον ἀνθρωπότητα. Ὅσοι πολεμοῦν τὴν ἠθικὴν τοῦ Κάντ δὲν πολεμοῦν τὸν Κάντ, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν ἠθικὴν. Ἡ ἀκατάλυτη δόξα τοῦ πνεύματος τοῦ Κάντ εἶναι, ὅτι ἀποκάλυψε στὴν ἀνθρωπότητα τοὺς ἀληθινοὺς νόμους τοῦ ἠθικοῦ σύμπαντος! Ὁ μεγαλύτερος τίτλος τιμῆς τοῦ πνεύματός του εἶναι, ὅτι ξεκαθάρισε τὸ ἀληθινὸ νόημα τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀπ' ὅλα τὰ σκοτάδια, πού τὸ τύλιγαν καὶ τὸ σκέπαζαν στὴν προκαντιανῆ φιλοσοφία, κι' ἐφάνερωσε τὴν ἠθικὴν αὐτονομία-ἐλευθερία ὡς οὐσία τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου! Ὅ,τι πρωτίτερα δεχόταν κι' ἐθεωροῦσε ἡ ἀνθρωπότητα ὡς ἠθικότητα ἦταν ἓνα οἰκτρὸ καὶ νόθον ἐξάμβλωμα ἠθικότητος, ἓνα μίγμα νατουραλισμοῦ καὶ ἰδεαλισμοῦ, ἀντικειμενισμοῦ καὶ ὑποκειμενισμοῦ, σχετικισμοῦ καὶ ἀπολύτου πνεύματος, φύσης κι' ἐλευθερίας, νόμου καὶ ἀνομίας, αὐτονομίας κι'

Ἐάν θέλωμε ὅμως νὰ ὑψωθοῦμε στὶς κορυφές αὐτὲς τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας καὶ νὰ φτάσουμε στὸ σκοπὸ αὐτό, εἶναι σπουδαιότατο νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψην μας, πὼς δὲν πρέπει ποτὲ νὰ περάσῃ ἀπ' τὴ σκέψην μας νὰ θελήσουμε ἢ πραγματικότητα τῆς ἀρχῆς αὐτῆς νὰ πηγάζῃ ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερον ὀργανικὴν σύστασιν καὶ κατασκευὴν τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Γιατὶ τὸ ἠθικὸν χρέος πρέπει νὰ ἴηται ἡ ἀπόλυτη πρακτικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ ἰσχύῃ ἀπόλυτα γιὰ ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα (μόνον σὲ πνευματικὰ ὄντα μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστῇ μιὰ προσταγὴ) καὶ μόνο γι' αὐτὸ τὸ λόγον νὰ ἴηται νόμος γιὰ κάθε ἀνθρώπινον θέλημα. Ἀντίθετα ὅ,τι πηγάζει ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερον σύστασιν τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἀπ' ὀρισμένους τάσεις καὶ ὀρμὰς τῆς, καὶ μάλιστα ὅπου εἶναι δυνατὸν ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερον τάσιν καὶ διάθεσιν τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ποὺ δὲν ἰσχύει μὲ ἀναγκαιότητα γιὰ τὴν θέλησιν κάθε πνευματικοῦ ὄντος, μπορεῖ νὰ ἴηται γιὰ μᾶς ἓνα ἠθικὸν ἀξίωμα ἐνεργείας, ἀλλ' ὄχι ἠθικὸς νόμος, μιὰ ὑποκειμενικὴ ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ ἐνεργοῦμε ἀπὸ μιὰ φυσικὴν τάσιν καὶ ὀρμὴν, ὄχι ὅμως καὶ μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐνεργοῦμε στὴ ζωὴν μας, ἀκόμα καὶ ἂν ἴηται ἀντίθετα ὅλα τὰ φυσικὰ ἐνστιχτά μας, τὰ ὀρμέφυτα καὶ τὰ πάθη μας· καὶ ἀκόμα περισσότερο τὸ ὕψος καὶ τὸ μεγαλεῖον καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία τῆς ἀπόλυτης προσταγῆς τοῦ ἠθικοῦ χρέους ἐξυψώνεται τόσο ψηλότερα καὶ λάμπει καὶ φεγγυοβολαίει σ' ὅλον τὸν κόσμον τόσο λαμπερότερα, ὅσο περισσότερο ἐχθρικά καὶ λιγώτερον εὐνοϊκά πρὸς τὸ χρέος εἶναι τὰ ὑποκειμενικὰ αἴτια, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ λυγίσουν καὶ στὸ ἐλάχιστον τὴν ἀπόλυτην ἀναγκαιότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ ν' ἀφαιροῦν κάτι ἀπὸ τὴν ἀξίαν του.

Βλέπουμε τώρα ἐδῶ τὴν φιλοσοφίαν νὰ βρῆται πραγματικὰ σὲ μιὰ δύσκολη καὶ κρίσιμη θέσιν, ζητᾷ ἓνα σταθερὸν μέσον στὸν κόσμον στήριγμα γιὰ νὰ πιαστῇ καὶ στερεωθῇ, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ τῷ βρῇ οὔτε στὴ γῆν, οὔτε στὸν οὐρανόν. Ἡ φιλοσοφία ὀφείλει νὰ δείξῃ ἐδῶ ὅλη τὴν πηγαίαν ἀγνότητά της, ὡς αὐτοδημιουργὸς τῶν νόμων της, ἀντὶ νὰ ἴηται κήρυκας τῶν νόμων, ποὺ ὑποβάλλει μιὰ φυσικὴ αἰσθησὴν ἢ δὲν ξέρω ποιά ἄλλη κηδεμονεύτρα φύσιν. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ νόμοι ὅλοι μασὶ ἔχουν βέβαια κάποια ἀξία μεγαλύτερη ἀπ' τὸ τίποτα, ἀλλὰ δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ δώσουν τίς ἀπόλυτες ἀρχάς, ποὺ ἐπιβάλλει ὁ καθαρὸς λόγος καὶ ποὺ πρέπει νὰ ἔχουν ὀλωσδιόλου ἀργίον τὴν πηγὴν τους· ὅλη ἡ ἀξία καὶ τὸ ἀνώτερον ἐπιταχτικὸν κῆρος τῶν ἀπολύτων αὐτῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τοῦ καθαρῦ λόγον πηγάζει ἀπὸ τὴν ἠθικὴν αὐτὴν ἀγνότητά τους καὶ τὴν ἀργίον ἀρχὴν καὶ καταγωγὴν τους καὶ οἱ ἀρχές αὐτές, χωρὶς νὰ ζητοῦν τίποτα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν φύσιν καὶ τὰ ὀρμέφυτα τοῦ ἀνθρώπου, ὅλα τὰ περιμένουν μόνο ἀπὸ τὴν ὑπέρτατον δύναμιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τοῦ σεβασμοῦ, ποὺ ὀφείλομε στὸν ἠθικὸν νόμον, καὶ κατα-

ἀπαιτεῖται ἡ συνθετικὴ μέθοδος. Καὶ μὲ τὴν μέθοδον αὐτὴν θὰ ἐρευνήσῃ ὁ Κἀνεὶ τὸ πρόβλημα αὐτὸ στὸ τρίτον μέρος, ἀφοῦ προπαρασκευάσῃ τὴν λύσιν του μὲ τὴν ἀναλυτικὴν μέθοδον στὰ δύο πρώτα μέρη.

δικάζουν στην αντίθετη περίπτωση τὸν ἄνθρωπο, ὅταν λείπουν τὰ ἠθικά αἰσθήματα κι' ὁ ἠθικός σεβασμὸς ἀπ' τὴν ψυχὴ του, σὲ αὐτοπεριφρόνηση καὶ βαθιὰ μέσα του ἀποστροφή πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του.

Ἔτσι λοιπὸν κάθε ἐμπειρικό στοιχεῖο, ποὺ προστίθεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας, εἶναι ὄχι μόνο τελείως ἀκατάλληλο γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἠθική, ἀλλὰ καὶ βλαβερώτατο κι' ἐξαιρετικά επικίνδυνο γιὰ τὴν ἀγνότητα τῶν ἠθῶν, γιατί ὅλο τὸ ἠθικὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ ξεχωριστὴ καὶ ἀπάνω ἀπ' ὅλα μέσ' στὸν κόσμον ἠθικὴ ἀξία μιᾶς καθαρῆς καὶ ἀπόλυτα ἀγαθῆς θέλησης ἔγκειται στὴν τελεία καὶ ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς τῶν πράξεων τῆς θέλησης αὐτῆς ἀπ' ὅλες τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις σχετικῶν κι' ἐνδεχόμενων ἀρχῶν, ποὺ μπορεῖ νὰ δώσῃ μόνο ἡ ἐμπειρία. Πολλὲς φορὲς ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ προσφυλαχτῆ ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀδυναμία καὶ ἠθικὴ αὐτοεγκατάλειψη καὶ νὰ λυτρωθῆ ἀπὸ ἕνα χαμηλὸ τρόπο στοχασμοῦ, ποὺ τὸν κάνει στὴν ἐρευνα τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τῶν πράξεών του νὰ ζητᾷ τὶς ἀρχὲς αὐτὲς μέσα σ' ἐμπειρικὰ αἶτια κι' ἐμπειρικοὺς νόμους, γιατί ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου εὐχάριστα γέρονει καὶ ἀναπαύεται ἀπ' τοὺς κόπους τοῦ ἀπάνω στὰ μαλακὰ αὐτὰ στρωσίδια καὶ προσκέφαλα καὶ μαγεμένος γλυκὰ στ' ὄνειρό του ἀπὸ γοητευτικὰ ὁράματα καὶ φαντάσματα (ἀντὶ γιὰ τὴν Ἡρα ὀνειρεύεται, πὼς ἀγγαλιάζει ἕνα σύγνεφο), ἀντὶ νὰ ἰδῆ τὴν ἠθικότητα, βλέπει στὴ θέση τῆς ἐν' ἄλλο μπαστάρδικο τέρας μὲ διαφορετικὰ καὶ ἀλλόκοτα μέλη, ποὺ μοιάζει μ' ὅ,τι ἄλλο θὲς ἐκτὸς μόνο ἀπὸ τὴν ἀρετὴ, γιὰ κεῖνον ποὺ τὴν ἀντίκρουσε καὶ μιὰ φροῶ μανάχα στὴ ζωὴ του στὴν ἀληθινὴ μορφή της.*

* Τὴν ἀρετὴ νὰ ἰδῆς στὴν ἀληθινὴ μορφή της καὶ σ' ὅλη τὴ λάμψη της καὶ τὴν ἠθικὴ φεγγοβολή της εἶναι τὸ ἴδιο σὰ νὰ ἰδῆς τὴν ἠθικότητα ὀλόγυμνη ἀπὸ κάθε στοιχεῖο αἰσθητικὸ καὶ κάθε ψεύτικο στολίδι ὑλικῶν ἀπολαυῶν ἢ ἐγωῖσμοῦ. Μπρὸς στὴν ἀρετὴ σ' ὅλη τὴν αἴγλη της καὶ τὴν ἠθικὴ ἐπιβολή της ὅλα θαμπώνουν καὶ σβύνουν, τὸ κάθε τι ποὺ μαγεύει καὶ γοητεύει τὴν αἰσθητικὴ ἀνθρώπινη φύση, καὶ τὴ δύναμη αὐτῆ τῆς ἀρετῆς μπορεῖ κάθε ἄνθρωπος νὰ ἰδῆ καὶ μὲ τὴν πιὸ μικρὴ πνευματικὴ προσπάθεια, φτάνει μόνο νὰ μὴν ἔχη χάσει τὸ πνεῦμά του ὅλη τὴν ἀφαιρετικὴ του δύναμη.⁷⁶

76. Στὴ μεταφ. τῶν ἠθῶν (Φιλοσοφ. τῆς ἀρετῆς. Εἰσαγ. XIV) ὁ Κάντ γράφει γιὰ τὴν ἀρετὴ τὰ ἑξῆς: «Ἀρετὴ σημαίνει τὴν ἠθικὴ δύναμη τῆς θέλησης. Ἡ ἠθικὴ ὅμως αὐτὴ δύναμη δὲ δημιουργεῖ τὴν ἔννοια τῆς ἀρετῆς, γιατί μιὰ τέτοια δύναμη μπορεῖ νὰ ἴναι δύναμη κι' ἐνὸς ἀγίου (ὑπερανθρώπου) ὄντος, ποὺ δὲν ἔχει καμμιά αἰσθητικὴ δύναμη ν' ἀντιδρᾷ στὸ νόμο τῆς θέλησής του κι' ὅλες οἱ πράξεις του εἶναι σὲ ἀπόλυτη ἐσωτερικὴ ἀρμονία μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἀρετὴ συνεπῶς εἶναι ἡ ἠθικὴ δύναμη τῆς θέλησης ἐνὸς ἀνθρώπου, ποὺ ἐκτελεῖ τὸ ἠθικὸ χρέος του. Τὸ χρέος εἶναι μιὰ ἠθικὴ ἀνάγκη, ποὺ ἐπιβάλλει ὁ καθαρὸς λόγος ὡς παγκόσμιος νομοθέτης... Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει σ' ὅλη τὴ ζωὴ του νὰ πολεμᾷ τὸ τέρας τῆς κακίας ὡς αἰτία τῆς ἀνηθικότητας. Γι' αὐτὸ ἡ ἠθικὴ αὐτὴ δύναμη (τῆς ἀρετῆς), ὡς ἀντρεία (fortitudo moralis), εἶναι ἡ πιὸ μεγάλη καὶ ἡ μοναδικὴ ἀληθινὴ πολεμικὴ τιμὴ τοῦ ἀνθρώπου μέσ' στὸν κόσμον. Ἐπίσης ἡ ἀρετὴ μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ καὶ ὡς ἀληθινὴ ἠθικὴ σοφία, γιατί εἶναι ὁ ὑπέριστατος σκοπὸς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπάνω στὴ γῆ. Μόνο ὅταν κατέχη τὴν ἀρετὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος, γερός, πλούσιος, ἕνας βασιλεὺς μέσα

Τὸ ἐρώτημα λοιπόν, πὸν τίθεται ἐδῶ, εἶναι τὸ ἐρώτημα, ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα ἓνας ἀναγκαῖος γιὰ ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα νόμος, ἓνας νόμος, πὸν ἐπιβάλλει στὰ ὄντα αὐτὰ νὰ κρίνουν πάντα τὶς πράξεις τους σύμφωνα μὲ τέτοιες ἀρχές, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ θέλουν οἱ ἀρχές τους αὐτὲς νὰ γίνουν καθολικοὶ καὶ παγκόσμιοι φυσικοὶ ἠθικοὶ νόμοι τῆς ζωῆς; Ἄν ὑπάρχη ἓνας τέτοιος νόμος, πρέπει νὰ συνδέεται (τελείως a priori) μὲ τὴν ἔννοια τῆς θέλησης ἐνός πνευματικοῦ ὄντος γενικά. Γιὰ ν' ἀνακαλύψουμε ὅμως τὸ δεσμὸ αὐτό, πρέπει, θέλοντας καὶ μὴ, νὰ κάμουμε ἓνα βῆμα πρὸς τὰ ἔμπρός, δηλαδή νὰ προχωρήσουμε πρὸς τὴ μεταφυσική, ἂν καὶ σ' ἓνα μέρος τῆς μεταφυσικῆς πὸν διαφέρει ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία, δηλαδή στὴ μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν. Ἐπειδὴ ἡ καθαρὴ αὐτὴ πρακτικὴ φιλοσοφία ἔχει ὡς ἔργο νὰ καθορίσῃ ὅχι τὶς ἀρχές αὐτοῦ πὸν γίνεται ἡ ἐκτέλεσις ἐν τῷ κόσμῳ, ἀλλὰ τοὺς νόμους ἐκείνου πὸν ὀφείλει νὰ γίνεται, ἔστω κι' ἂν δὲ γίνεται ποτέ, δηλαδή τοὺς ἀπόλυτους ἀντικειμενικοὺς πρακτικοὺς νόμους τῆς ζωῆς, γι' αὐτὸ δὲν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι καὶ δὲν ἔχουμε ἐδῶ νὰ ἐξετάσουμε τοὺς λόγους, γιατί ἓνα πράγμα ἀρέσει ἢ δὲν ἀρέσει στὸν ἄνθρωπο, εἰς ὅσον ἀρέσει ἢ εὐχαρίστηση τοῦ ἀπλοῦ αἰσθήματος ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν χαρὰ καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ συγκίνηση τῆς ὡμορφιᾶς κι' ἂν ἡ χαρὰ αὐτὴ διαφέρει ἀπὸ μιὰ γενικὴ πνευματικὴ ἱκανοποίηση καὶ χαρὰ, ποιά εἶναι ἡ πηγὴ τῶν συναισθημάτων τῆς χαρᾶς καὶ τοῦ πόνου καὶ πῶς ἀπ' τὰ συναισθήματα αὐτὰ βγαίνουν οἱ πόθοι κ' οἱ ὁρμὲς καὶ ἀπ' τοὺς πόθους καὶ τὶς ὁρμὲς μὲ τὴν ἐπενέργεια καὶ τοῦ πνεύματος πλάθονται οἱ ιδέες καὶ οἱ πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς ἀρχές· γιατί ὅλ' αὐτὰ τὰ ζητήματα εἶναι ζητήματα μιᾶς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης τῆς ψυχῆς,¹⁶ πὸν θ' ἀποτελοῦσε τὸ δεύτερο μέρος τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἂν ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ θεωρηθῆ ὡς φιλοσοφία τῆς φύσης, πὸν θεμελιώνεται ἀπάνω σ' ἐμπειρικοὺς νόμους. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιὰ ἓνα ἀντικειμενικὰ—πρακτικὸ νόμο, δηλαδή γιὰ τὴ σχέση τῆς θέλησης μὲ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ της, ἐφόσον προσδιορίζεται μόνο ἀπὸ τὸν καθαρὸν λόγον, καὶ συνεπῶς πρέπει ν' ἀποκλείεται ἀπ' τὴ φύση τοῦ κάθε τι πὸν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐμπειρία, γιατί ἂν ὁ καθαρὸς λόγος αὐτὸς καθ' αὐτὸς προσδιορίσῃ τὴν ἠθικὴν διαγωγή στὴ ζωὴ (καὶ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἀκριβῶς τῆς δυνατότητας τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν πράξεών μας μόνο ἀπὸ τὸν καθαρὸν λόγον θέλουμε τώρα νὰ ἐξετάσουμε), τὸν προσδιορισμὸν αὐτὸν πρέπει μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα νὰ κάνη ἐντελῶς a priori.

Ἡ θέληση νοεῖται ὡς μιὰ δύναμη, πὸν αὐτοπροσδιορίζεται νὰ ἐνεργῇ σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέαν ὁρισμένων νόμων. Καὶ μιὰ τέτοια δύναμη εἶναι δύναμη, πὸν βρίσκεται μόνο σὲ πνευματικὰ ὄντα. Ἐκεῖνο τώρα, πὸν

σ' ὅλο τὸν κόσμον κλπ. καὶ δὲ φοβᾶται τίποτα, οὔτε τὴν τύχη, οὔτε τὴ μοίρα, γιατί εἶναι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ποτέ, ὅ,τι καὶ νὰ τοῦ συμβῇ σὲ τὴν ζωὴν του, νὰ χάσῃ τὴν ἀρετὴν του».

76. Ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ εἰς τὸ σύστημα τοῦ Κάντε εἶναι ἡ ἀνθρωπολογία.

ισχύει για τὴ θέληση ὡς ἀντικειμενικὴ ἀρχὴ τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς στήν ἠθικὴ τῆς ἐνεργείας, εἶναι ὁ σκοπός, καὶ ὁ σκοπός, ὅταν δίνεται μόνο ἀπὸ τὸν καθαρὸ λόγον, πρέπει νὰ ἰσχύη μὲ καθολικὴ ἀξία καὶ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα γιὰ ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα. Ὅ,τι ἀπεναντίας κλείνει μέσα του μόνο τὴν ἀρχὴ τῆς δυνατότητας τῆς ἐνεργείας, ποὺ τὸ ὑποτέλεσμά της εἶναι σκοπός, λέγεται μέσο. Ἡ ὑποκειμενικὴ ἀρχὴ τοῦ πόθου εἶναι τὸ κίνητρο, ἡ ἀντικειμενικὴ ἀρχὴ τῆς θέλησης εἶναι ἡ αἰτία ἀπ' τὴ διαφορὰ αὐτῆ τῶν ὑποκειμενικῶν καὶ τῶν ἀντικειμενικῶν ἀρχῶν πηγάζει καὶ ἡ διαφορὰ τῶν ὑποκειμενικῶν σκοπῶν, ποὺ στηρίζονται σ' αἰσθητικὰ καὶ ἐμπειρικὰ κίνητρα, καὶ τῶν ἀντικειμενικῶν σκοπῶν, ποὺ ἀναφέρονται σ' αἰτίες μὲ καθολικὴ ἀξία γιὰ ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα. Οἱ πραχτικὲς ἀρχές εἶναι τυπικὲς (μορφῆς), ὅταν κάνουν ἀφαίρεση ὅλων τῶν ὑποκειμενικῶν σκοπῶν, εἶναι ὁμοῦς ὑλικές, ὅταν στηρίζονται σὲ ὑποκειμενικοὺς σκοποὺς καὶ συνεπῶς σὲ ὠρισμένα αἰσθητικὰ κίνητρα. Οἱ σκοποὶ, ποὺ θέτει ἓνα πνευματικὸ ὄν στὴ ζωὴ του καὶ προκαθορίζει ὡς ἀποτελέσματα τῶν πράξεών του ἀνάλογα πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴ του διάθεση καὶ τὰ προσωπικά του αἰσθήματα (οἱ ἰσχυροὶ σκοποὶ), εἶναι ὅλοι σχετικοί, γιατί ὅλη ἡ ἀξία τῶν σκοπῶν αὐτῶν στηρίζεται μόνο στὴ σχέση τους μὲ τὴ φύση τοῦ ὑποκειμένου καὶ τὴν ἰδιαίτερη κατάστασιν τοῦ ἐπιθυμητικοῦ του, στὴ φύση ὁμοῦς καὶ στὸ ἐπιθυμητικὸ τοῦ ὑποκειμένου δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ θεμελιωθοῦν καθολικὲς καὶ ἀναγκαῖες γιὰ ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα καὶ γιὰ κάθε θέληση ἀρχές, δηλαδὴ πραχτικοὶ νόμοι. Γι' αὐτὸ σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς σχετικοὺς σκοποὺς στηρίζονται μόνο ὑποθετικὲς προσταγές.

Ἄλλ' ἂν ὑποθεθῆ, πὼς ὑπάρχει κάτι στὸν κόσμον, ποὺ ἡ ὑπαρξὴ του αὐτὴ καθ'αυτὴ ἔχει μὲ ἀπόλυτη ἀξία στὴ ζωὴ, κάτι, ποὺ ὡς αὐτοσκοπὸς θὰ μπορούσε νὰ ἦναι ἡ ἀρχὴ ὠρισμένων νόμων, σ' αὐτὸ καὶ μόνο σ' αὐτὸ θὰ βρισκόταν ἡ ἀρχὴ μιᾶς δυνατῆς κατηγορικῆς προσταγῆς, δηλαδὴ ἐνὸς πραχτικοῦ νόμου.⁷⁷

Λέω λοιπόν, ὁ ἄνθρωπος καὶ γενικὰ κάθε πνευματικὸ ὄν ὑπάρχει ὡς αὐτοσκοπός,⁷⁸ ὄχι μόνο ὡς μέσο γιὰ τὴν αὐθαίρετη χρῆσιν αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς θέλησης καὶ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ὑποκειμενικῶν σκοπῶν τῆς· ὁ ἄνθρωπος σ' ὅλες τὶς πράξεις του, εἴτε στὸν ἴδιο ἀναφέρονται, εἴτε σ' ἄλλα πνευματικὰ ὄντα, πρέπει νὰ θεωρῆται πάντα ταυτόχρονα καὶ ὡς αὐτοσκοπός. Ὅλα τ' ἀντικείμενα τῶν ὁρμῶν ἔχουν μόνο σχετικὴ καὶ περιορισμένη ἀξία, γιατί, ἂν δὲν ὑπῆρχαν οἱ ὁρμὲς καὶ οἱ ἀνάγκες, ποὺ στηρίζονται στὶς ὁρμὲς, καὶ τ' ἀντικείμενά τους δὲ θὰ εἶχαν καμμιά ἀξία. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιες οἱ ὁρμὲς, ὡς πηγὲς τῶν ἀναγκῶν, ἔχουν τόσο λίγο μὲ ἀπόλυτη ἀξία, γιὰ νὰ ἦναι αὐτὲς καθ'αυτὲς ποθητὲς, ὥστε ἡ γενικὴ εὐχὴ καὶ ἐπιθυμία ὅλων

77. Ἄπ' τὸ μέρος αὐτὸ ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται ἡ τελεολογικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ, ποὺ ἀναπτύσσεται πλατιά στὸ δεῦτερο μέρος τῆς τρίτης κριτικῆς του.

78. Ἄπ' ἐδῶ ὁ Κάντ ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσει τὸ δεῦτερον τύπον τοῦ ἀπολύτου ἠθικοῦ νόμου ἢ τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς.